IIPIMRJ | IIP International Multidisciplinary Research Journal

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक चळवळीतील स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे योगदान

[1]अभिजीत विजय फुंदे, [2]सोहम सतीश पावशे

एम.ए इतिहास भाग II, रावबहादूर नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

सहाय्यक प्राध्यापक, रावबहादूर नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

अभिनव भारत, १८५७ चे स्वातंत्र्यसमर, वैचारिक अधिष्ठान, राष्ट्रवाद, सामाजिक सुधारणा, आंतरराष्ट्रीयीकरण

ABSTRACT

प्रस्तुत शोधनिबंध महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीच्या संदर्भात स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांच्या बहुआयामी योगदानाचा चिकित्सक अभ्यास करतो. भारतीय स्वातंत्र्यलढा हा केवळ सत्तांतराचा प्रयत्न नसून तो एक वैचारिक आणि संघटित संघर्ष होता, ज्यामध्ये महाराष्ट्राची क्रांतिकारी परंपरा अत्यंत सशक्त राहिली आहे. या चळवळीला केवळ भावनिक उद्रेकापुरते मर्यादित न ठेवता तिला वैचारिक अधिष्ठान, शिस्तबद्ध संघटनात्मक बांधणी आणि ऐतिहासिक जाणीव मिळवून देण्यात सावरकरांची भूमिका महत्त्वाची ठरली.

सावरकरांच्या बालपणावरील राजकीय परिस्थितीचा प्रभाव, 'मित्रमेळा' व 'अभिनव भारत' यांसारख्या गुप्त संघटनांची स्थापना, आणि '१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर' या ग्रंथातून त्यांनी दिलेली ऐतिहासिक दृष्टी यावर या निबंधात प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तसेच, त्यांनी लंडनमध्ये राहून स्वातंत्र्यलढ्याला दिलेले आंतरराष्ट्रीय स्वरूप आणि अंदमानातील कारावासानंतर त्यांच्या भूमिकेत झालेले वैचारिक स्थित्यंतर व सामाजिक सुधारणांचा आग्रह यांचेही मूल्यमापन येथे केले आहे. सावरकरांचे कार्य केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरते मर्यादित नसून, सामाजिक समता आणि राष्ट्रवाद यांचा समन्वय साधणारी ती एक व्यापक चळवळ होती, असा निष्कर्ष या संशोधनातून मांडण्यात आला आहे.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 3%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Funde, A. V., & Pavshe, S. S. (2026). महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक चळवळीतील स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे योगदान. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 703–707.*

प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास हा केवळ सत्तांतराचा प्रवास नसून तो वैचारिक संघर्ष, सामाजिक जागृती आणि संघटित प्रयत्नांचा व्यापक आलेख आहे. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध उभा राहिलेला हा लढा विविध मार्गांनी पुढे गेला—काहींनी घटनात्मक आणि शांततामय साधनांचा अवलंब केला, तर काहींनी सशस्त्र संघर्षाचा मार्ग स्वीकारला. या विविध प्रवाहांमधूनच स्वातंत्र्यलढ्याला व्यापकता आणि बळ प्राप्त झाले. या संपूर्ण प्रक्रियेत महाराष्ट्राची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते, कारण येथे केवळ राजकीय चळवळीच नव्हे तर क्रांतिकारी विचारांचीही सशक्त परंपरा निर्माण झाली. महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळ ही भावनिक उद्रेकापुरती मर्यादित राहिली नाही, तर तिला वैचारिक अधिष्ठान, संघटनात्मक बांधणी आणि ऐतिहासिक जाणीव यांची जोड लाभली. येथील तरुणांमध्ये राष्ट्रभावना जागृत करण्यासाठी विचार, साहित्य, संघटना आणि कृती यांचा समन्वय साधण्यात आला. क्रांती म्हणजे केवळ सत्तेविरोधातील हिंसक प्रतिक्रिया नसून ती शिस्तबद्ध, उद्दिष्टपूर्ण आणि दीर्घकालीन असावी, असा दृष्टिकोन या चळवळीमधून विकसित झाला. त्यामुळे महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक चळवळ ही भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या व्यापक इतिहासात स्वतंत्र ओळख निर्माण करणारी ठरली.

या क्रांतिकारी परंपरेत वैचारिक नेतृत्वाचे महत्त्व विशेषत्वाने अधोरेखित होते. विचारांशिवाय कृती अंध होते आणि संघटनांशिवाय विचार निष्प्रभ ठरतात, ही जाणीव या काळातील क्रांतिकारी नेतृत्वाला होती. म्हणूनच इतिहासलेखन, राष्ट्रवादाची मांडणी, युवकांचे संघटन आणि समाजप्रबोधन या सर्व घटकांना क्रांतिकारक संघर्षाचा अविभाज्य भाग मानले गेले. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी केवळ परकीय सत्तेचा विरोध पुरेसा नसून समाजांतर्गत दुर्बलता, विषमता आणि मानसिक गुलामगिरी यांवरही मात करणे आवश्यक आहे, असा व्यापक दृष्टिकोन या चळवळीमागे होता.

प्रस्तुत अभ्यासात महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीच्या या बहुआयामी स्वरूपाचा विचार करण्यात आला आहे. वैचारिक भूमिका, संघटनात्मक प्रयत्न, ऐतिहासिक दृष्टी आणि त्यांचा स्वातंत्र्यलढ्यावर झालेला परिणाम या सर्व बाबींचा समतोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न येथे करण्यात आला आहे. अशा प्रकारचा अभ्यास केवळ व्यक्ती किंवा घटनांपुरता मर्यादित न राहता, भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या व्यापक आणि गुंतागुंतीच्या स्वरूपाचे अधिक स्पष्ट आकलन करून देतो.

उद्दिष्टे :

- सावरकरांच्या बालपणावर आणि विचारांवर तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा झालेला परिणाम तपासणे.
- 'मित्रमेळा' आणि 'अभिनव भारत' यांसारख्या गुप्त संघटनांनी तरुणांच्या संघटनात बजावलेली भूमिका अभ्यासणे.
- '१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर' या ग्रंथाने भारतीय क्रांतिकारकांना दिलेली वैचारिक प्रेरणा आणि ऐतिहासिक दृष्टी विश्लेषण करणे.
- सावरकरांनी लंडनमध्ये राहून भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला जे आंतरराष्ट्रीय स्वरूप दिले, त्याचा आढावा घेणे.
- अंदमानातील कारावासाचा सावरकरांच्या साहित्यावर आणि त्यांच्या प्रगल्भ क्रांतिकारी भूमिकेवर झालेला परिणाम शोधणे.

संशोधन पद्धतीशास्त्र :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी करताना ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेण्यात आला आहे. महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीचे वैचारिक अधिष्ठान आणि संघठनात्मक बांधणी समजून घेण्यासाठी सावरकरांचे जीवन, त्यांचे साहित्य आणि 'अभिनव भारत' सारख्या संस्थांच्या कार्याचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. या प्रक्रियेत १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराचे ऐतिहासिक पुनर्लेखन, लंडनमधील आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रयत्न आणि अंदमानातील कारावासानंतर सावरकरांनी हाती घेतलेल्या सामाजिक सुधारणा यांसारख्या विविध टप्प्यांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन केले आहे. संशोधनाचा हा प्रवाह केवळ व्यक्तीपुरता मर्यादित न राहता, क्रांतिकारी विचारांनी समाजमनावर आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या व्यापक स्वरूपावर टाकलेला प्रभाव गुणात्मक दृष्टीकोनातून स्पष्ट करतो.

क्रांतिकारी चळवळीतील स्वातंत्रवीर सावरकरांचे योगदान :

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास विविध विचारप्रवाहांनी समृद्ध आहे. घटनात्मक मार्ग, असहकार चळवळ, समाजसुधारणा आणि सशस्त्र क्रांती हे या लढ्याचे प्रमुख प्रवाह मानले जातात. या सर्व प्रवाहांमध्ये महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीचे योगदान विशेष महत्त्वाचे आहे. या चळवळीला वैचारिक अधिष्ठान देणाऱ्या व्यक्तींमध्ये स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांचे स्थान अग्रगण्य आहे. सावरकरांचे कार्य केवळ क्रांतिकारी कृतीपुरते मर्यादित नसून, त्यामागे स्पष्ट वैचारिक भूमिका, ऐतिहासिक भान आणि संघटनात्मक दृष्टिकोन होता. प्रस्तुत निबंधात सावरकरांचे जीवन, त्यांची क्रांतिकारी विचारधारा आणि महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीवरील त्यांचा प्रभाव यांचा अभ्यासात्मक आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो.

विनायक दामोदर सावरकर यांचा जन्म १८८३ साली नाशिक जिल्ह्यातील भगूर येथे झाला. त्यांच्या बालपणावर तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा खोल परिणाम झाल्याचे दिसून येते. ब्रिटिश सत्तेचा अन्याय, दडपशाही आणि भारतीय समाजातील गुलामगिरीची भावना याविरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणून त्यांच्या मनात राष्ट्रप्रेमाची भावना निर्माण झाली. शालेय वयातच त्यांनी परकीय सत्तेविरोधात विचार व्यक्त करण्यास सुरुवात केली होती. १८९७ साली पुण्यात घडलेली चाफेकर बंधूंची घटना ही महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीतील महत्त्वाचा टप्पा मानली जाते. या घटनेचा सावरकरांवर वैचारिक परिणाम झाला. क्रांती ही केवळ भावनिक प्रतिक्रिया नसून, ती संघटित आणि विचारपूर्वक असावी, असा निष्कर्ष त्यांनी काढला.

सावरकरांनी पुण्यात शिक्षण घेत असताना 'मित्रमेळा' या गुप्त संघटनेची स्थापना केली. या संघटनेचा उद्देश तरुणांमध्ये राष्ट्रभक्ती, त्यागाची भावना आणि स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण करणे हा होता. पुढे याच संघटनेचा विस्तार 'अभिनव भारत' या नावाने झाला. 'अभिनव भारत' ही केवळ गुप्त संघटना नव्हती, तर ती एक वैचारिक चळवळ होती. महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीला संघटित स्वरूप देण्याचे कार्य या संस्थेने केले. शपथविधी, गुप्त कार्यपद्धती, देशभक्तीपर गीत आणि व्याख्याने यांच्या माध्यमातून तरुणांना क्रांतिकारी विचारांकडे वळवण्यात आले. या प्रक्रियेमुळे महाराष्ट्रात क्रांतिकारकांची एक सुसंगठित पिढी निर्माण झाली.

सावरकरांचे क्रांतिकारी कार्य लेखनाच्या माध्यमातून अधिक प्रभावीपणे व्यक्त झाले. '१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर' हा त्यांचा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा मानला जातो. या ग्रंथात त्यांनी १८५७ च्या उठावाला 'पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध' असे संबोधले. हा दृष्टिकोन तत्कालीन ब्रिटिश इतिहासलेखनाच्या पूर्णपणे विरोधात होता. या ग्रंथावर ब्रिटिश सरकारने बंदी घातली, तरीही तो गुप्तपणे भारतात पोहोचला. महाराष्ट्रातील तरुण क्रांतिकारकांसाठी हा ग्रंथ प्रेरणास्त्रोत ठरला. इतिहास केवळ भूतकाळाचे वर्णन नसून तो वर्तमानाला दिशा देतो, अशी सावरकरांची भूमिका होती. त्यामुळे इतिहासलेखन हे त्यांच्या क्रांतिकारी चळवळीचे एक महत्त्वाचे साधन बनले.

उच्च शिक्षणासाठी सावरकर लंडनला गेले असता त्यांनी इंडिया हाऊसशी सक्रिय संबंध प्रस्थापित केले. श्यामजी कृष्णवर्मा, मादाम कामा यांच्यासह त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याचा मुद्दा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मांडण्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्रातील अनेक तरुण विद्यार्थी लंडनमार्गे क्रांतिकारी विचारांकडे वळले. शस्त्रप्रशिक्षण, गुप्त साहित्याची देवाणघेवाण आणि वैचारिक चर्चांच्या माध्यमातून सावरकरांनी भारतीय क्रांतिकारी चळवळीला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे ब्रिटिश सरकार अधिक सतर्क झाले आणि सावरकरांवर कडक कारवाई करण्यात आली.

१९१० साली सावरकरांना अटक करण्यात आली आणि त्यांच्यावर गंभीर स्वरूपाचे आरोप ठेवण्यात आले. त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावून अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये पाठवण्यात आले. हा कारावास भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील अत्यंत कठोर शिक्षांपैकी एक मानला जातो. अंदमानातील कारावासात सावरकरांनी अमानुष यातना सहन केल्या. तरीही त्यांनी मानसिक खच न मानता आत्मचरित्रात्मक आणि काव्यात्मक लेखन केले. या काळात त्यांची क्रांतिकारी भूमिका अधिक प्रगल्भ झाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी संघर्ष दीर्घकालीन आणि बहुआयामी असावा, असा विचार त्यांच्या लेखनातून व्यक्त होतो.

अंदमानातून सुटका झाल्यानंतर सावरकरांना महाराष्ट्रात नजरकैदेत ठेवण्यात आले. या काळात त्यांनी थेट क्रांतिकारी कृतीपेक्षा सामाजिक आणि वैचारिक सुधारणांवर भर दिला. जातिभेद, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता यांना त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यातील मोठे अडथळे मानले. महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीला या काळात सामाजिक विचारांची जोड मिळाली. सावरकरांच्या मते, राजकीय स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी सामाजिक समता आवश्यक आहे. ही भूमिका त्यांच्या विचारधारेतील एक महत्त्वाची बाजू ठरते.

सावरकरांच्या विचारांचा प्रभाव महाराष्ट्रापुरता मर्यादित राहिला नाही. तथापि, महाराष्ट्रात त्यांच्या विचारांना अधिक अनुकूल वातावरण मिळाले. गुप्त संघटना, क्रांतिकारी साहित्य आणि तरुणांमधील राष्ट्रवादी भावना यांमुळे महाराष्ट्रात क्रांतिकारी परंपरा अधिक दृढ झाली. भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद यांसारख्या क्रांतिकारकांवर सावरकरांच्या विचारांचा अप्रत्यक्ष प्रभाव अभ्यासकांनी अधोरेखित केला आहे. सशस्त्र संघर्ष हा स्वातंत्र्यलढ्याचा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे, ही भूमिका सावरकरांनी स्पष्टपणे मांडली.

सावरकरांचे व्यक्तिमत्त्व आणि कार्य याबाबत इतिहासकारांमध्ये मतभेद आढळतात. त्यांच्या काही राजकीय भूमिकांवर टीका करण्यात आली आहे. तथापि, संशोधनात्मक दृष्टिकोनातून पाहता त्यांच्या संपूर्ण कार्याचा समतोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीच्या संदर्भात सावरकरांचे योगदान केवळ वादांच्या चौकटीत न मांडता, त्यांच्या ऐतिहासिक भूमिकेचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करणे महत्त्वाचे आहे. स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांनी महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीला वैचारिक दिशा, संघटनात्मक बळ आणि ऐतिहासिक अधिष्ठान दिले. त्यांच्या विचारांमुळे क्रांती ही भावनिक प्रतिक्रिया न राहता एक शिस्तबद्ध चळवळ बनली. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात सावरकरांचे स्थान एक महत्त्वाचे क्रांतिकारी विचारवंत आणि संघटक म्हणून कायम राहील. त्यांच्या कार्याचा अभ्यास भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या बहुआयामी स्वरूपाचे आकलन करण्यासाठी उपयुक्त ठरतो

निष्कर्ष :

महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढ्याचा अभ्यास करताना केवळ ऐतिहासिक घटना किंवा कृतींचा विचार करणे पुरेसे ठरत नाही. त्या लढ्याला दिशा देणाऱ्या क्रांतिकारी परंपरेचा स्वतंत्र आणि गंभीर विचार करणे आवश्यक आहे. या परंपरेत सावरकरांचा सहभाग फक्त बाह्य कृतीपुरता मर्यादित नसून, त्यांच्या मांडणाऱ्या विचारांचा प्रभाव वैचारिक पातळीवरही खोलवर जाणारा होता. त्यांच्या दृष्टिकोनात राष्ट्रभक्ती ही तात्कालिक भावना नसून, दीर्घकालीन ध्येयाशी जोडलेली आणि समाजाच्या बदलासाठी प्रेरक संकल्पना होती. सावरकरांच्या कार्यातून स्पष्ट होते की स्वातंत्र्याचा संघर्ष केवळ सत्ता मिळवण्यापुरता मर्यादित नसतो; तो समाजमनाच्या परिवर्तनाशी आणि सामाजिक जागृतीशी घनिष्ठपणे जोडलेला असतो. त्यांनी हे अधोरेखित केले की राजकीय स्वातंत्र्य आणि सामाजिक जागृती हे एकमेकांशी संबंधित असून दोन्ही घटकांवर विचार न करता स्वातंत्र्यलढ्याची खरी सखोल समज मिळू शकत नाही. त्यामुळे महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यचळवळ अधिक व्यापक, सखोल आणि वैचारिकदृष्ट्या सशक्त स्वरूपाची बनली. इतिहासाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने सावरकरांचे कार्य व विचार वादग्रस्त असले तरी त्याकडे दुर्लक्ष करणे शक्य नाही. त्यांचे योगदान केवळ भावनिक समर्थन किंवा विरोधाच्या चौकटीत न पाहता, वस्तुनिष्ठ आणि संतुलित दृष्टिकोनातून मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे. अशा अभ्यासातून भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे बहुआयामी स्वरूप अधिक स्पष्ट होते आणि क्रांतिकारी चळवळीतील वैचारिक गुंतागुंत समजून घेता येते.

एकूणच, महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळीच्या इतिहासात सावरकरांचे स्थान विचारवंत, संघटक आणि प्रेरणास्थान म्हणून महत्त्वपूर्ण राहते. त्यांच्या कार्याचा अभ्यास केवळ भूतकाळ समजून घेण्यासाठी नाही तर स्वातंत्र्यलढ्याच्या वैचारिक, सामाजिक आणि राजकीय पैलूंचा सखोल अभ्यास करण्यासाठीही उपयुक्त ठरतो. त्यांच्या विचारांनी आजही स्वातंत्र्यलढ्याच्या संदर्भात नवसंदर्भ तयार केले आहेत आणि संशोधनाला प्रोत्साहित केले आहे.

संदर्भ सूची :

इंग्रजी

- Savarkar, V. D. (1909). The Indian War of Independence 1857.
- Savarkar, V. D. (1924). Essentials of Hindutva.
- Keer, D. (1966). Veer Savarkar. Popular Prakashan.
- Savarkar, V. D. (1950). Hindu Sanghatan: Its Ideology and Immediate Programme.

मराठी

- सावरकर, वि. दा. (१९२७). माझी जन्मठेप.
- सावरकर, वि. दा. (१९३४). जात्युच्छेदक निबंध.
- सावरकर, वि. दा. (२००३). सावरकर साहित्यातील निवडक वेचे. राजहंस प्रकाशन.
- वैद्य, ग. त्र्यं. (१९७०). महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळींचा इतिहास.
- सावरकर, वि. दा. (संपादित). मित्रमेळा आणि अभिनव भारत: इतिहास व कार्यपद्धती.